

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРІВ У СФЕРІ СПАДКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

GENERAL CHARACTERISTICS OF CONTRACTS IN THE SPHERE OF INHERITANCE LAW OF UKRAINE

Кухарев О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню договорів у сфері спадкування. Визначені правова мета та специфічний предмет таких договорів, а також їхні ознаки. Сформульовано висновок про наявність окремої самостійної групи договорів у спадковому праві.

Ключові слова: спадкування, спадщина, договір, договірне правовідношення, спадкоємець.

Статья посвящена исследованию договоров в сфере наследования. Определяются правовая цель и специфический предмет таких договоров, а также их признаки. Формулируется вывод о наличии отдельной самостоятельной группы договоров в наследственном праве.

Ключевые слова: наследование, наследство, договор, договорное правоотношение, наследник.

The article deals with contracts in inheritance sphere. The legal purpose and specific subject of such contracts, their unique features are defined. It is made the conclusion as to the existence of a separate contract groups in inheritance law.

Key words: succession, inheritance, contract, contractual legal relationship, heir.

Вступ. Категорія договору протягом тривалому часу взагалі не була властива спадковому праву. За радянської епохи суб'єкти могли вчиняти лише незначне коло односторонніх правочинів – складення заповіту, прийняття спадщини та відмова від її прийняття. Тоді були відсутні й об'єктивні передумови застосування договірної форми регулювання відносин спадкування, зважаючи на суворі обмеження стосовно вартості та кількості майна, що могла перебувати у власності громадян і, як наслідок, спадкуватися. Тому цілком природно, що правова доктрина того часу не приділяла уваги договорам у сфері спадкування.

Розширення диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин повною мірою торкнулося і відносин спадкування, де можливість застосування договірної форми закріплена у кн. 6 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК), що можна визнати як базовий елемент змісту диспозитивності у спадковому праві. Дана тенденція, без сумніву, свідчить про зростання ролі договору у сфері спадкування, що пояснюється втіленням принципу свободи договору, закріпленим позитивним правом як загальної засади цивільного законодавства (ст. 3 ЦК). Крім того, слід вказати і на ті суттєві зміни, що торкнулися об'єктів спадкового правонаступництва. До складу спадщини в сучасний період можуть входити засоби виробництва, цілісні майнові комплекси, земельні ділянки та інше нерухоме майно, пакети цінних паперів, частки у статутному (складеному) капіталі товариства, майнові права інтелектуальної власності тощо.

Як справедливо відзначається в юридичній літературі правове регулювання договорів у досліджуваній сфері носить фрагментарний характер,

що дозволяє лише окреслити існування окремих видів договорів у спадковому праві, але не охоплюється звичною в договірному праві класифікацією [1, с. 520, 521]. При цьому учасники спадкових правовідносин все частіше звертаються до саморегулювання із застосуванням договірних конструкцій, що дозволяє врахувати різноманітні обставини та життєві ситуації, які істотно впливають на формування потреб та інтересів спадкоємців. За таких обставин, враховуючи доволі поверхову регламентацію договорів у сфері спадкування позитивним правом, а також слабку розробку даного питання у правовій доктрині, можна говорити про актуальність наукових розвідок у цьому напрямку.

Стан дослідження. Окремі аспекти застосування договору як регулятора саме відносин спадкування розроблялися у сучасній цивілістичній науці. В юридичній літературі зустрічаються переважно роботи, присвячені окремим договорам у сфері спадкування [2, с. 321-333], [3, с. 57-62], [4, с. 273-277], [5, с. 188-195]. Водночас для вироблення спільних ознак та особливостей таких договорів, вони мають досліджуватися комплексно, у певній системі.

О. П. Печений, провівши загальний аналіз договорів у сфері спадкування, здійснив наступну їх систематизацію:

- договори про наділення спадковими правами (наприклад, про надання згоди спадкоємцю, який пропустив строк для прийняття спадщини, для подання заяви про її прийняття (ч. 2 ст. 1272 ЦК), договір про зміну черговості спадкування спадкоємцями за законом (ч. 1 ст. 1259 ЦК);

- договори про здійснення спадкових прав;

- договори про спадщину як об'єкт (договори про поділ спадщини, зміну розміру частки у спадщині

спадкоємця за законом (ст. 1267 ЦК), управління спадщиною (ст. 1285 ЦК), охорони спадщини (ст. 1283 ЦК);

– договори про виконання обов'язків (про організацію виконання заповіту, заповідального відказу та покладення, про задоволення спадкоємцями вимог кредиторів спадкодавця (ч. 2 ст. 1282 ЦК)) [6, с. 534].

Нарешті, слід вказати на запропоновану Є. Ю. Петровим групу правочинів на випадок смерті (т. з. «правочини *mortis causa*»). Учений обґрунтував висновок про наявність інших, крім звичайного заповіту, форм майнових розпоряджень, пов'язаних зі смертю особи. До таких розпоряджень було віднесено: заповіт подружжя; договір про спадкування (зокрема спадковий договір); дарування в рахунок спадкової частки; положення статуту товариства з обмеженою відповідальністю про те, що у разі смерті учасника його частка переходить до товариства; умова корпоративного договору про право учасників на викуп у спадкоємців частки померлого учасника; зобов'язання, призначене до виконання лише після смерті боржника [7, с. 213-237].

Метою статті є подальша теоретична розробка договірних конструкцій у спадковому праві та з'ясування особливостей договорів у цій сфері з урахуванням положень вітчизняної та зарубіжної правової доктрини.

Виклад основного матеріалу. Спадкове право характеризується слабкою розробкою договорів, які не моделюються за традиційним для ЦК принципом, коли закон надає визначення договору, називає його сторони, установлюючи їхні права та обов'язки, істотні умови договору тощо. У кн. 6 ЦК лише зазначається про можливість укладення певних договорів без їх закінченої побудови. Причому не завжди у законі міститься навіть посилання на певну договірну конструкцію. Як приклад можна навести ст. 1278 ЦК, де в узагальнюючому вигляді зазначається, що кожен із спадкоємців має право на виділ його частки в натурі. І лише у п. 1.2 гл. 2 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [8] конкретизується, що право власності на житловий будинок, квартиру, дачу, садовий будинок, гараж, інші будівлі і споруди, земельну ділянку, що відчужуються, може бути підтверджене, серед іншого, *договором про поділ спадкового майна*.

Системний аналіз кн. 6 ЦК дозволяє стверджувати, що належне нормативне регулювання отримав лише спадковий договір із закріпленням прав та обов'язків сторін, особливих способів забезпечення та спеціального положення, присвяченого його розірванню. Норми, що регулюють спадковий договір, структурно розміщені у гл. 90 ЦК та складають окремий цивільно-правовий інститут. Відповідно до ст. 1302 ЦК за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. З'ясування сутності спадкового договору ускладнює та обставина, що, незважаючи на структурне розміщення у кн. 6 ЦК, даний договір

не опосередковує спадкових правовідносин, тобто не впливає на їх виникнення, зміну чи припинення. Спадковий договір не є договором про спадкування, а норми, що регулюють даний договір, утворюють інститут зобов'язального, а не спадкового права.

Очевидно, що спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. За своєю типовою належністю він є різновидом договорів про передачу майна у власність і моделюється за принципами договору довічного утримання (догляду). Таким чином спадковий договір не належить до договорів у сфері спадкового права.

Немає підстав відносити до досліджуваної групи договорів й правочини на випадок смерті, про які йшлося вище. Справа в тому, що правочини *mortis causa* укладаються саме на випадок смерті сторони та породжують правові наслідки з настанням цього юридичного факту. У зв'язку з цим у межах правочинів такого виду виділяють передусім заповідальні розпорядження. У свою чергу договори у сфері спадкового права не лише виконуються, а й укладаються після відкриття спадщини, що унеможливорює участь у них спадкодавця ні в якості сторони, ні в якості особи, на користь якої укладається договір.

Аналіз кн. 6 ЦК дозволяє виділити такі види договорів у спадковому праві:

1. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦК).
2. Договір про зміну розміру частки у спадщині (ч. 2, 3 ст. 1267 ЦК).
3. Договір про поділ спадщини між спадкоємцями (ст. 1278 ЦК).
4. Договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця (ч. 2 ст. 1282 ЦК).
5. Договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього (ч. 2 ст. 1287 ЦК).
6. Договір на управління спадщиною (ст. 1285 ЦК).
7. Договір охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦК).

Зазначені договори належать до договорів приватного права. Вони типові для відносин, які засновані на засадах рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників, тому при їх дослідженні має бути врахований накопичений досвід побудови загальної системи цивільно-правових договорів. Існуючу систему цивільно-правових договорів найбільш адекватно відображає їх класифікація за направленістю правової мети. Саме цей критерій формує типи договорів і виступає підставою для організації нормативного матеріалу в ЦК.

Так, залежно від юридичної спрямованості на певний результат у цивілістичній літературі виділяють чотири типи договорів: 1) договори, спрямовані на передання майна у власність (або і в інше речове право); 2) договори, спрямовані на передання майна у користування; 3) договори, спрямовані на виконання робіт; 4) договори, спрямовані на надання послуг [9, с. 180, 181]. Наведена чотиричленна класифікація є найпоширенішою, хоча окремі автори виділяють шість [10, с. 640, 641] і навіть дев'ять [11, с. 219] типів договорів. Типи договорів у свою чергу поділяються на види і підвиди [12, с. 64].

Такий поділ договорів на типи, види і підвиди дозволяє не лише на теоретичному рівні систематизувати їх і визначити місце кожного з договорів у цій системі з урахуванням їхніх спільних рис і особливих ознак, але й, виходячи з цих характеристик, вибудувати струнку систему договорів на законодавчому рівні та закріпити в законодавстві загальне (спільне) й особливе у правовому регулюванні певних груп договорів. Із кодифікацією цивільного законодавства, що викликала появу нових договорів, їх класифікація доповнилася, зокрема, поділом договорів на поіменовані та непоіменовані, попередні та основні, основні і додаткові (акцесорні), підприємницькі і договори споживання, взаємоузгоджені і договори приєднання, вільні та обов'язкові тощо [13, с. 50-51].

На нашу думку, договори у сфері спадкування не можна віднести до жодної з наведених типів договорів, зважаючи передусім на їх відмінну, специфічну правову мету. Зокрема, ці договори покликані *забезпечити посмертний перехід прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до її наступників (спадкоємців)*. Така правова мета досягається саморегулюванням шляхом: надання права спадкувати особам, які за загальним правилом черговості не повинні закликатися до спадкування; оптимізації спадкового майна внаслідок виділення частки спадкоємця в натурі або домовленості із кредиторами спадкодавця про задоволення їхніх вимог; призначення особи, зобов'язаної забезпечити належне виконання заповідальних розпоряджень; недопущення знецінення, втрати або розкрадання спадщини до її поділу між спадкоємцями.

Виділена правова мета обумовлює й особливий предмет таких договорів – спадщина, її частина або право на спадщину.

Договори у спадковому праві характеризуються відсутністю мети обміну товарами, тобто передання товару замість отримання іншого, а їхні сторони не протиставляють свої майнові інтереси, як це відбувається у класичному договірному зобов'язанні. Зокрема, важко виявити кредитора та боржника у договорі про поділ спадкового майна або у договорі про зміну розміру частки у спадщині.

Особливістю досліджуваних договорів є *локальний характер*, адже можливість їх укладення обмежується спадковими відносинами. За межами таких відносин жоден із вказаних договорів існувати не може. Більше того, окремі договори можуть укладатися в межах певного виду спадкових відносин. Наприклад, змінити черговість одержання права на спадкування або розмір частки у спадщині допустимо лише при спадкуванні за законом.

Важливо врахувати, що договори у спадковому праві мають значно менше, допоміжне значення, порівняно з роллю класичного договору в цивільному праві, оскільки не можуть стати достатньою підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин. За загальним правилом п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК договори є самостійною підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Як відзначається у правовій доктрині, за новим цивільним законодавством

України договір набув статусу самостійного регулятора цивільних відносин, причому не підзаконного, а такого, що знаходиться на одному щаблі із законом [14, с. 86]. Це повною мірою узгоджується із значним розширенням диспозитивних засад, закладеним у чинному ЦК.

Навпаки, у сфері спадкування правові наслідки настають не з факту укладення певного договору, а внаслідок юридичного складу, в якому центральне місце займає факт відкриття спадщини. Наведене обумовлюється специфікою спадкових правовідносин, в межах яких укладається такий договір і характеризується другорядною роллю останнього. Так, особа, яка за загальним правилом черговості не повинна закликатися до спадкування, набуває права на спадкування не на підставі договору про зміну черговості одержання права на спадкування, а з певної сукупності юридичних фактів, а саме: смерть спадкодавця, прийняття спадщини спадкоємцями попередніх черг, укладення договору та прийняття такою особою спадщини. Отже, *договір у спадковому праві – лише елемент юридичного складу, нездатний самостійно породжувати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків*.

Враховуючи існування договірних конструкцій у сфері спадкування, не викликає сумніву істотний вплив фактору часу на взаємини сторін. Така особливість проявляється у можливості укладення досліджуваних договорів у межах тривалості спадкового правовідношення. Це, у свою чергу, дозволяє кваліфікувати договори в спадковому праві як строкові правочини. Важливо врахувати, що спадкове правовідношення має чіткі часові межі, адже виникає внаслідок смерті особи (оголошення її померлою) та існує до оформлення спадкоємцями своїх спадкових прав. З цього приводу Г. С. Ліманський досить влучно зазначив, що спадкове правовідношення припиняється, коли у спадкоємців виникають права, *аналогічні* правам спадкодавця [15, с. 7]. Внаслідок оформлення спадкових прав відносини спадкування трансформуються у відносини власності, де спадкоємці набувають уже іншого правового статусу власника, а розпорядження відбуватиметься на підставі загальних цивільно-правових договорів – купівлі-продажу, дарування тощо.

Договори у досліджуваній сфері може укладати обмежене коло осіб, зокрема, спадкоємці, якими, зазвичай, виступають фізичні особи, пов'язані із спадкодавцем відносинами шлюбу, сім'ї або споріднення. Невипадково окремі автори доходять висновку, що принаймні однією стороною цих договорів виступають спадкоємці [1, с. 522]. Тому цілком природно, що договори у спадковому праві мають *особисто-довірчий характер*, тобто ті права та обов'язки, з приводу яких укладається договір, не можуть здійснюватися третіми особами в силу особливих зв'язків між учасниками таких відносин. А зважаючи на переважно односторонній та безоплатний характер зазначених договорів, їх виконання не вимагає застосування способів

забезпечення виконання зобов'язання, визначених у гл. 49 ЦК. Важко, наприклад, уявити договір про поділ спадкового майна, що забезпечується порукою, або договір про зміну черговості одержання права на спадкування, забезпечений заставою. Досліджувані договори не потребують забезпечувальних заходів за своєю правовою природою.

Нарешті, слід вказати на *закритий (вичерпний) перелік договорів у сфері спадкових правовідносин*. Це означає, що особи мають право застосувати лише ті договірні конструкції, що прямо передбачені у кн. 6 ЦК. Наведене пояснюється тією обставиною, що у спадковому праві переважають імперативні норми та значно звужена автономія учасників правовідносин порівняно, скажімо, із договірним правом, де повною мірою діє принцип свободи договору. За таких обставин особи не можуть укласти договори про продаж спадщини, про відмову від права на обов'язкову частку у спадщині або зменшення її розміру, про дарування в рахунок спадкової частки та ін., відомі зарубіжним правопорядкам.

Таким чином, спільна правова мета, а також виділені ознаки дозволяють стверджувати про наявність однорідної групи цивільно-правових договорів у сфері спадкового права.

Висновки. Договори у сфері спадкування – самостійна група цивільно-правових договорів, що об'єднуються спільною правовою метою та особливим предметом. Ці договори мають допоміжне, несамоцілісне значення, оскільки породжують правові наслідки лише в сукупності з іншими елементами юридичного складу, де центральне місце займає факт відкриття спадщини. Спадковий договір не належить до договору у сфері спадкування, оскільки сконструйований за принципами договору довічного утримання (догляду), а норми, що його регулюють, складають інститут зобов'язального права. Крім того, договори у спадковому праві мають особисто-довірчий та строковий характер, а укласти їх може обмежене коло осіб. Обґрунтоване положення про закритий перелік договорів у спадковому праві обмежене змістом кн. 6 ЦК.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харьковская цивилистическая школа: о договоре: монография / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печеный, В.И. Крат и др.; под. общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Х.: Право, 2017. – 576 с.
2. Козловська Л.В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2015. – 448 с.
3. Терехова О.О. Юридична природа договорів про зміну черговості спадкування та зміну розміру спадкової частки. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки». 2013. – № 1. – С. 57-62.
4. Наследственное право / Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации; [Булавский Б.А. и др.]; отв. ред. К.Б. Ярошенко. М.: Волтерс Клувер, 2005. – 448 с.
5. Ходырев Е.А. Соглашение о разделе наследства: заключение и содержание. Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право. – 2013. – Вып. 2. – С. 188-195.
6. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монография / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печеный, В.И. Крат и др.; под. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Х.: Право, 2016. – 608 с.
7. Петров Е.Ю. Сделки mortis causa. Частное право. Преодолевая испытания: К 60-летию Б.М. Гонгало. М.: Статут, 2016. – С. 213-237.
8. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення 10.01.2018)
9. Гражданское право: В 4 т. Том 3 / [Витрянский В. В. и др.]; отв. ред. – Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007. – 800 с.
10. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт, та ін. за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 736 с.
11. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: Монографія. К.: Юрінком Інтер, – 2006. – 392 с.
12. Романец Ю. В. Система договорів в гражданском праве России. – М.: Юрист, 2001. – 496 с.
13. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб. – К.: Юстініан, 2007. – 280 с.
14. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. – К.: Правова єдність, 2009. – 304 с.
15. Лиманский Г. С. Наследственное правоотношение: общие теоретико-методологические проблемы учения. Наследственное право. – 2007. – № 1. – С. 2–8.